

**ІНСТИТУТ ФІЛОСОФІЇ імені Г.С.СКОВОРОДИ
НАЦІОНАЛЬНОЇ АКАДЕМІЇ НАУК УКРАЇНИ**

ВІЛЬХОВИЙ ЮРІЙ ВІТАЛІЙОВИЧ

УДК 284(477):322(043.3)

**ПОЛІТИКА РАДЯНСЬКОЇ ДЕРЖАВИ
ЩОДО ПРОТЕСТАНТСЬКИХ ЦЕРКОВ
В УКРАЇНІ
(СЕРЕДИНА 40-70-их РОКІВ ХХ СТ.)**

09.00.11 – релігієзнавство

**АВТОРЕФЕРАТ
дисертації на здобуття наукового ступеня
кандидата історичних наук**

Київ – 2003

Дисертацією є рукопис

Робота виконана на кафедрі історії України Полтавського державного педагогічного університету імені В.Г.Короленка

Науковий керівник: доктор історичних наук, професор, член-кореспондент Академії педагогічних наук України, заслужений працівник освіти України
ПАЩЕНКО Володимир Олександрович,
ректор Полтавського державного педагогічного університету імені В.Г.Короленка

Офіційні опоненти: доктор історичних наук
УТКІН Олександр Іванович,
професор кафедри історії Міжнародного Соломонового університету

кандидат історичних наук
БАЖАН Олег Григорович,
старший науковий співробітник
відділу регіональних проблем історії України
Інституту історії України НАН України

Провідна установа: Національний педагогічний університет імені М.П.Драгоманова
(кафедра історії України)

Захист відбудеться « 21 » березня 2003 р. о 14 годині на засіданні Спеціалізованої вченої ради Д 26.161.03 в Інституті філософії імені Г.С.Сковороди Національної Академії наук (01001, м. Київ, вул. Трьохсвятительська, 4)

З дисертацією можна ознайомитися в бібліотеці Інституту філософії імені Г.С.Сковороди Національної Академії наук (01001, м. Київ, вул. Трьохсвятительська, 4)

Автореферат розісланий « 20 » лютого 2003 р.

Вчений секретар

Спеціалізованої вченої ради,

кандидат філософських наук

Бучма О.В.

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА РОБОТИ

Актуальність дослідження. Наприкінці ХХ — початку ХХІ століття українська релігійна палітра зазнала значної трансформації. Це було, зокрема, зумовлене активізацією діяльності різноманітних протестантських течій, які репрезентують на сьогодні в Україні один із найбільших зростаючих напрямків християнства. Аналіз особливостей сучасного українського протестантизму, виокремлення його внутрішніх процесів та перспектив розвитку в майбутньому потребує ретельного дослідження історії його течій у нашій державі.

Діалог із протестантами складний, з одного боку, внаслідок наявності у свідомості багатьох громадян різних негативних стереотипів і кліше, які сформувалися ще за радянських часів. З іншого — протестанти зберегли недовіру до держави і суспільства в цілому, внаслідок ворожого і упередженого ставлення до них радянської влади. Крім того, в Україні зараз відбувається активізація діяльності організацій протестантського віровизнання. Для повного розуміння їх нинішнього стану потрібно звернутися і до минулого, всебічне знання якого допоможе державним органам вірно коригувати свою політику щодо протестантських спільнот.

Об'єктивне висвітлення становища протестантизму в Україні в часи державного атеїзму, з'ясування тих чинників, які детермінували саме таку владну політику щодо релігії допоможе зняти ті негативи в громадській думці, які існують як щодо протестантів, так і в їхньому спільнотному середовищі. У цьому плані досить актуальним є вивчення взаємин між державою і протестантськими організаціями в середині 40 — 70-их рр. минулого століття, оскільки саме тоді, після своєрідного “атеїстичного погрому”, остаточно визначилося місце останніх у радянському суспільстві.

У сучасній науковій думці проблема державної політики СРСР щодо протестантів у повоєнний період належить до малодосліджених. Таким чином актуальність нашої роботи можна звести до кількох положень:

- вивчення взаємин радянської держави і протестантських спільнот минулих років дає можливість кращого осмислення сучасної релігійної ситуації і визначення шляхів розв'язання міжконфесійних суперечностей;

- аналіз історії протестантських організацій вказаного часу допомагає формуванню виваженої державної політики щодо них;
- дослідження структури та основних напрямків діяльності протестантських течій упродовж означеного історичного періоду сприяє виявленню моделей їх можливого розвитку в майбутньому.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дисертаційне дослідження проведено в руслі держбюджетної науково-дослідної теми №0100U001531 з питань релігійних процесів в Україні, яка виконується в Полтавському державному педагогічному університеті імені В.Г.Короленка. Дисертаційна робота проходить у контексті наукових розробок з історії протестантизму в Україні, які проводяться Відділенням релігієзнавства Інституту філософії імені Г.С.Сковороди НАН України.

Мета дослідження полягає в тому, щоб виявити загальні засади, основні напрямки та динаміку антипротестантської політики партійно-державного керівництва СРСР та УРСР, визначити місце й діяльність у етноконфесійному середовищі України релігійних громад євангельських християн-баптистів (ЄХБ), адвентистів сьомого дня (АСД), п'ятидесятників (християн євангельської віри — ХЄВ і християн віри євангельської — ХВЕ) у середині 40 — 70-их рр. ХХ століття.

Для досягнення поставленої мети в дисертаційній роботі розв'язуються такі **завдання**:

- з'ясування історичних передумов розвитку протестантських конфесій ЄХБ, АСД, п'ятидесятників в Україні у середині 40 — 70-их рр. ХХ ст.;
- визначення особливостей розвитку цих протестантських конфесій та характеру взаємодії між ними;
- характеристика місіонерських, господарських, теологічних аспектів діяльності віруючих-протестантів;
- розкриття ролі окремих державних інституцій у здійсненні політики СРСР та УРСР щодо релігійних конфесій;
- аналіз основних тенденцій партійно-державної політики щодо протестантів у середині 40 — 70-их рр. ХХ ст. та розкриття її змісту (характеру, форм, засобів);
- здійснення комплексного релігієзнавчого і політико-правового аналізу становища церков ЄХБ, АСД і п'ятидесятників в Україні упродовж означеного періоду;

Об'єктом дослідження є суспільно-політичні умови існування протестантських конфесій в УРСР у середині 40 — 70-их рр. ХХ ст.

Предмет дослідження — політика радянської держави щодо церков ЄХБ, АСД, п'ятидесятників, а також зумовлені нею тенденції розвитку цих конфесій у зазначені роки.

Хронологічні межі дисертаційного дослідження охоплюють повоєнний період середини 40 — 70-их рр. ХХ ст. Визначення нижньої межі пов'язане із звільненням України від німецько-фашистських загарбників, поверненням радянської влади в УРСР, формуванням нової релігійної мережі. Верхня хронологічна межа зумовлена дією ряду зовнішніх і внутрішніх чинників: Гельсінською угодою, посиленою увагою до України з боку міжнародних правозахисних організацій, розвитком масових емігрантських настроїв серед віруючих, утворенням Ради у справах релігій при уряді УРСР, прийняттям нової Конституції, які викликали певну зміну ставлення партійних і державних органів до релігії та церкви. Проте з метою більш глибокого вивчення діяльності означених конфесій у ці роки в Україні дисертант звертається до їх історії в українських землях кінця ХІХ — першої третини ХХ ст.

Географічні межі дослідження охоплюють територію Української Радянської Соціалістичної Республіки.

У роботі ми аналізуємо державну політику СРСР лише щодо таких протестантських об'єднань як ЄХБ, АСД і п'ятидесятники, оскільки ці конфесії впродовж означеного історичного періоду мали церковні структури й діяли в суспільстві відкрито, не уникаючи діалогу з владою. Антипротестантська політика партійно-державного керівництва Радянського Союзу і УРСР у цьому випадку розглядається найбільш повно.

Методи роботи. Досліджуючи політику радянської держави щодо протестантських церков, за методологічну основу роботи взято діалектичний спосіб пізнання. При вивченні проблеми, дисертант використовував принцип об'єктивності, який орієнтував його на політичну й конфесійну нейтральність і дозволив критично осмислити окремі упереджені положення та штампи радянської історіографії щодо діяльності протестантських конфесій в УРСР. Також було застосовано принцип історизму, тому об'єкт дослідження розглядався і як внутрішня стала структура, і як процес, тобто сукупність історичних зв'язків та фіксація якісних змін у цілому. Дисертант використав принцип системності, що дозволив розглядати кожну із означених конфесій як окрему структуру, зробити аналіз зв'язків між її елементами (окремими громадами, віруючими західних і східних регіонів України), простежити її єдність із довікіллям, місце в протестантському середовищі. Принцип світоглядного плюралізму допоміг простежити кілька різноманітних і протилежних точок зору на проблему. Принцип багатофакторності використовувався з метою дослідження різних об'єктивних і

суб'єктивних чинників, які впливали на діяльність віруючих за умов відкрито вираженої антипротестантської політики. Принцип всебічності було застосовано для аналізу ставлення владних структур до конфесій ЄХБ, АСД, п'ятидесятників у контексті загальнодержавної політики СРСР щодо релігійних організацій.

Крім того, дослідження акцентує увагу на поєднанні здобутків історичної, філософської (релігієзнавчої), соціологічної наук у процесі вивчення даних протестантських конфесій.

Перелічені принципи дисертаційного дослідження застосовуються завдяки ряду методів.

Системно-структурний метод давав можливість розглянути різноманітні форми зв'язку в об'єкті дослідження і поєднати їх у єдиній теоретичній системі. Вивчення процесу виникнення й теоретичного відтворення предмета, який розвивається у всіх його проявах, здійснювалося на основі історичного та логічного загальнонаукових методів. Всебічне дослідження об'єктів шляхом поділу на складові, а також поєднання їх у єдину систему стало можливим завдяки аналітико-синтетичному методу. Метод періодизації дозволив простежити основні етапи у взаєминах між державою та конфесіями ЄХБ, АСД, п'ятидесятників в означений дисертантом час. Метод аналогії допоміг авторові перевіряти існуючі дані на достовірність, у випадках, коли конкретні факти були відсутні. Методи конкретних досліджень релігійності сприяли визначенню відмінностей в ідеології, психології та організаційній структурі окремих релігійних конфесій. Для співставлення специфіки розвитку окремих конфесій та особливостей державної політики щодо них у ході дослідження застосовувалися порівняльно-історичний та проблемно-хронологічний методи. Історико-генетичний метод визначив еволюцію різних форм діяльності релігійних громад, засоби взаємодії владних структур з церквами. Для обробки цифрового матеріалу дослідник використав метод математичної статистики. Методи систематизації та узагальнення визначали конкретні результати дослідження, логічно поєднували факти. У процесі дослідження теми дисертант отримував інформацію шляхом безпосереднього контакту з віруючими-протестантами. При цьому він вдавався до методів усної історії — спостереження, бесіди, бліц-інтерв'ю.

Застосування автором цих принципів і методів дозволило ґрунтовно осмислити досліджувані явища і процеси, уникнути тенденційності й упередженості, визначити генезу протестантських церков в Україні в руслі специфічних соціально-політичних умов.

Наукова новизна дисертаційної роботи. На основі комплексного релігієзнавчого та історичного аналізу повоєнного періоду автор довів: функціонування протестантських конфесій після Великої Вітчизняної війни в Україні переважно визначалося політикою партійно-державного керівництва

СРСР. Дослідженням встановлено, що владні структури своїми розкольніцькими діями створювали напругу в середовищі протестантів України. З середини 70-их років XX ст. партійне й радянське керівництво СРСР та УРСР починає поступовий відхід від масових репресивних форм боротьби з релігією. Автором введено в науковий обіг великий обсяг раніше не відомого архівного матеріалу, який має важливу теоретичну вагу і послужить емпіричною основою для подальших досліджень історії протестантизму в Україні.

Результати проведеного дослідження дали змогу обґрунтувати ряд теоретичних положень, які мають наукову новизну й виносяться на захист:

- радянська історіографія не змогла здійснити глибоке й об'єктивне дослідження діяльності протестантських церков в Україні в повоєнний час і неупереджено оцінити їх роль у суспільному житті. Цьому заважали ідеологічні й методологічні штампи, схеми, шаблони і кліше ленінізму в оцінках релігії, а також відсутність об'єктивного опрацювання та введення в науковий обіг багатьох архівних джерел;
- досліджувані протестантські конфесії мали у 1944 — 1945 рр. свої церковні структури в Україні, які упродовж другої половини 40 — середини 70-их рр. XX ст. легально існували лише в церкві ЄХБ;
- у досліджуваній час функціонування означених протестантських течій можна виділити 5 періодів: перший — 1944-1948 рр., другий — 1949-1954, третій — 1954-1958, четвертий — 1959-1965, п'ятий — 1965-середина 1970-их рр., упродовж яких політика радянської держави стосовно протестантських церков змінювалася, відбиваючись на їх діяльності;
- втручання владних органів у внутрішньоцерковне життя протестантів, штучні інтеграції, поділ громад на легальні й нелегальні та ін. заклали підвалини для майбутніх розколів у цих релігійних об'єднаннях;
- доведено, що керівництво церкви ЄХБ, не маючи ніякого вибору, і прагнучи зберегти легальне функціонування проводило угодовницьку політику з владою, перетворившись наприкінці 50-их рр. XX ст. на безініціативний і слухняний орган;
- встановлено, що критика міжнародними правозахисними організаціями діяльності державних органів СРСР з релігійного питання наприкінці 60-их — першій половині 70-их рр. XX ст. змушувала радянське керівництво звертати більше уваги на дотримання владними структурами законності щодо віруючих;

- діяльність окремих громад ЄХБ, АСД, ХЄВ (особливо опозиційних) у роботі подальший розвиток отримало положення про те, що організаційно зміцнювалися лише ті протестантські конфесії, які, незважаючи на заборону влади, проводили інтенсивну роботу серед дітей та молоді.

Практичне значення одержаних результатів полягає в акцентуації уваги дослідників на проблемах історії українського протестантизму. Сформульовані положення сприятимуть розумінню основних засад сучасних державно-церковних взаємин, осмисленню складності поліконфесійного суспільства в Україні. Результати дослідження можуть бути використані в навчальному процесі у вищих учбових закладах, шляхом включення до програмного матеріалу під час підготовки спецкурсів, лекційних і семінарських занять з історії релігії, а також у науково-дослідницькій роботі при подальшому вивченні конфесій ЄХБ, АСД, п'ятидесятників в Україні.

Особистий внесок автора Деякі публікації були написані дисертантом у співавторстві: Вільховий Ю.В., Год Б.В. Становище громад євангельських християн-баптистів на Хмельниччині у повоєнний період (друга половина 40-х років ХХ століття) //Матеріали Х-ої Подільської історико-краєзнавчої конференції.— Кам'янець-Подільський, 2000.— С.197-201., Вільховий Ю., Год Б. Державна політика СРСР щодо протестантських конфесій України у 40-их — 50-их роках //Краєзнавство. — 2001. — №1-4. — С.191-198., Год Б., Вільховий Ю. Громади церкви ЄХБ у містах і селах Донбасу (сер. 40-их — 50-ті рр. ХХ ст.) //Історія України. Маловідомі імена, події, факти: Збірник статей. Випуск 18. — К. — Донецьк: Рідний край, 2001. — С.289-295., Вільховий Ю.В., Год Б.В. До питання про об'єднання п'ятидесятників із союзом євангельських християн-баптистів (II пол. 40-х — середина 50-х рр.) //Історія України. Маловідомі імена, події, факти: Збірник статей. Випуск 7. — К.: Рідний край, 1999. — С.145-151. — де дисертантові належить текст, а співавторові — редагування; Пашенко В.О., Вільховий Ю.В. Деякі аспекти дослідження українського протестантизму в радянській історіографії 50-80-их років ХХ ст. // Українська історіографія на рубежі століть: Наукові праці Кам'янець-Подільського державного педагогічного університету. Історичні науки. Т.7 (9). — Кам'янець-Подільський, 2001. — С.716-725. — де дисертантові належить аналіз робіт дослідників протестантизму, а співавторові — виділення особливостей вивчення державно-церковних взаємин у повоєнний час радянською історіографією.

Апробація результатів дослідження. Результати наукового пошуку знайшли своє відображення в публікаціях, доповідях, виступах автора на VI Міжнародній науково-практичній конференції “Виховання молодого покоління на принципах християнської моралі в процесі духовного відродження

України” (Острог, 2000); XI Міжнародній науковій конференції “Історія релігії в Україні” (Львів, 2001); Міжнародній науковій конференції “Українська історіографія на рубежі століть” (Кам’янець-Подільський, 2001); Всеукраїнській науковій конференції “Християнство і культура” (Полтава, 2000); IX Всеукраїнській науковій конференції з історичного краєзнавства (Дніпропетровськ, 1999); X Всеукраїнській науковій конференції з історичного краєзнавства (Донецьк, 2001); Всеукраїнській науково-теоретичній конференції “Волинь у новітній історії української державності” (Луцьк, 1999); Подільській історико-краєзнавчій конференції (Кам’янець-Подільський, 2000); IV Полтавській науковій конференції з історичного краєзнавства (Полтава, 1998); міській науково-практичній конференції “2000-ліття християнства і шкільна історична освіта” (Полтава, 2000).

Основні положення та висновки дисертаційного дослідження обговорені на засіданні кафедри історії України Полтавського державного педагогічного університету імені В.Г.Короленка.

Публікації. За матеріалами дисертації у збірниках наукових праць, наукових журналах та матеріалах конференцій опубліковано одинадцять статей загальним обсягом 5,4 а.а.

Структура роботи обумовлена метою й завданнями дисертації та відображає логічну послідовність питань, що досліджувалися. Дисертація складається зі вступу, трьох розділів, які поділяються на параграфи, висновків, посилань, списку використаних джерел і літератури (410 найменувань), додатків (37 одиниць). У першому розділі дослідник аналізує історіографію та наявну джерельну базу проблеми. Другий розділ розкриває специфіку умов розвитку протестантських церков упродовж середини 40-их — 50-их рр. XX ст.: коротку передісторію конфесій, формування нової релігійної мережі у повоєнний час, організаційне зміцнення й духовне зростання протестантських громад, ріст кількості віруючих, їх місіонерська діяльність, антипротестантські заходи владних органів. У третьому розділі автор показує особливості антирелігійної кампанії держави щодо протестантів наприкінці 50-их — початку 60-их рр. XX ст. Автор аналізує механізм репресій владних структур проти церковної опозиції упродовж 60-их рр.; а також зміни окремих елементів державної політики Радянського Союзу щодо протестантів у середині 70-их рр. XX ст. Повний обсяг дисертаційного дослідження становить 298 сторінок, із яких основній частині належить 178.

ОСНОВНИЙ ЗМІСТ ДИСЕРТАЦІЇ

У **вступі** обґрунтовується актуальність теми дослідження, його предмет, об'єкт; формулюються мета, завдання, визначається наукова новизна, теоретико-практичне значення роботи й перспективи використання її результатів; розкривається теоретико-методологічна база дисертації; вказані форми апробації дослідження та структура роботи.

У **першому розділі** — “Історіографія проблеми та джерела дослідження” — подано детальний огляд літератури та джерел з теми дисертації. Розділ має два параграфи. Перший — “Стан наукової розробки теми та її відображення в літературі” — містить огляд літератури з теми дисертації. Історіографію проблеми умовно можна поділити на дослідницькі праці радянського періоду, сучасні історичні та релігієзнавчі роботи з питань діяльності протестантських церков, твори, написані самими протестантськими авторами.

Радянські дослідницькі праці другої половини 40-их — 50-их рр. ХХ ст. були першим етапом вивчення протестантських культів в Україні у контексті обраної нами теми. Більшість цих робіт своїми верхніми хронологічними рамками не виходили за межі періоду Великої Вітчизняної війни.

Перші публікації антицерковного змісту з'являються наприкінці 40-их рр. ХХ ст. Своїм стилем вони нагадували праці 30-их рр. минулого століття, хоча учені поступово відходили від довоєнних принципів антирелігійних досліджень. Серед наукових праць цього періоду слід виділити роботи С.Анісімова, М.Куца, І.Селіщева, В.Прокоф'єва, І.Узкова, М.Щербіна, Ф.М'ячина, Я.Мамонтова, Я.Вєрова.

Радянські дослідницькі пошуки кінця 50 — середини 80-их рр. ХХ ст. — наступний етап у вивченні протестантських конфесій в Україні. У другій половині 50-их рр. поступово формувався табір “сектантознавців” — науковців, які займалися вивченням відповідних релігійних конфесій, у тому числі і протестантських. Він відразу ж розпався на “консерваторів” і “лібералів”, з'явилися своєрідні “атеїстичні дисиденти”, “добровільні викривачі” релігії. Головним досягненням даного періоду стало глибоке розуміння специфіки протестантизму. Воно з'являлося поступово й остаточно сформувалося лише в першій половині 70-их рр. ХХ ст.

Слід виділити роботи науковців, які відрізнялися системністю в дослідженні окремих конфесій і претендують на більш глибоке вивчення. Це передусім праці А.Бєлова, Ф.Гаркавенка, В.Граждана, А.Єрішева, М.Злобіна, В.Калугіна, О.Клібанова, Л.Мітрохіна, П.Косухи, Є.Філімонова,

А.Москаленка, Ю.Левади, В.Танчера, Д.Угриновича, В.Лендсела, А.Терського, Ф.Федоренка, Ю.Терещенка, А.Чанишева, І.Москвітїна, В.Подолька, та ін.

Особливої уваги заслуговують праці О.Клібанова та Л.Мітрохіна, які розглядали протестантизм як цілком конкретний за своїми хронологічними рамками й соціальною природою реформаційний рух, що має внутрішню логіку розвитку, обумовлену зміною суспільно-економічного устрою. Ці дослідники залучали масу нових джерел, детально характеризували минуле протестантських церков, зокрема баптизму.

У період 70 — першої половини 80-их рр. минулого століття з'являється нова генерація науковців, яка вивчала протестантські конфесії. Системністю, поглибленим аналізом релігійних процесів, науковим об'єктивізмом виділялися праці В.Безпальчого, В.Гараджі, І.Патова, Г.Ляліної, В.Подолька, П.Яшина, П.Яроцького А.Колодного, З.Калінічевої, А.Москаленка, Є.Дулумана. В окремих роботах В.Москаленка, Ю.Розенбаума А.Іванова, П.Лобазова, М.Голодного з'явилися спроби проаналізувати державну політику СРСР щодо релігійних організацій у повоєнний час і розкрити її сутність. Проте ці дослідники змогли лише проілюструвати “гуманність радянського законодавства” щодо церкви.

Упродовж зазначеного часу ідеологію і практику євангельських християн баптистів здебільшого досліджували О.Клібанов, Л.Мітрохін, Є.Філімонов, П.Косуха, Ю.Поліщук, В.Подольк. Рух п'ятидесятників аналізувався у працях М.Дмитренка, І.Малахової, І.Москвітїна, В.Солдатенка, А.Москаленка. Вивчення адвентизму проводили В.М.Лентін, Л.Є.Воронін, А.В.Белов, В.Л.Горський.

Радянські дослідницькі роботи середини 80 — початку 90-их рр. ХХ ст. стали третім етапом у вивченні протестантських конфесій України 40-их — 70-их рр. минулого століття. Їх характерною рисою є відносно звужена церковна проблематика. Науковці здебільшого зосереджувалися на висвітленні окремих питань українського православ'я та греко-католицизму.

Проблемами ідеології та практики різних протестантських конфесій у другій половині 80-их рр. активно займалися В.Мельник, В.Горський, В.Єленський, В.Лешан, Г.Філіст, Є.Філімонов, П.Яроцький, В.Граждан, Л.Мітрохін.

Аналіз проблем свободи совісті, радянського законодавства про культу містився в роботах І.Бражника, М.Бабія, Ю.Розенбаума, А.Барменкова, Д.Фурмана, О.Уткіна, М.Одинцова, І.Меркатуна.

Серед дисертаційних досліджень протестантських церков радянського періоду слід виділити роботи П.Гопченка, М.Дмитренка, П.Косухи, В.Потапова, М.Сафронової, Ю.Терещенка, М.Тихонова, В.Чемоданова, В.Подолька, В.Мельник.

Праці, що були опубліковані упродовж 1992 — 2002 рр., відносяться до четвертого етапу вивчення історії протестантизму в Україні. У цей час перестала домінувати компартійна точка зору в ідеологічній сфері життя, а з нею й обмеження в дослідницьких підходах та висновках. Серед них слід виділити роботи В.Любашенко, Л.Мітрохіна, А.Колодного, П.Яроцького, П.Панченка, М.Рибачука, С.Здіорука, Д.Норта, В.Барана, В.Єленського, С.Савінського, Т.Грушової. Вивченням державно-церковних взаємин, свободи совісті в СРСР, історії формування релігійної опозиції активно займаються В.Пашенко, О.Бажан, В.Ященко, Б.Яськів, В.Войналович, Є.Кардаш, Л.Алексєєва.

Таким чином, радянська історіографія здебільшого зосереджувалася на негативній ролі “сектантства”, замінюючи науковий аналіз ідеологічною пропагандою. Проте перекреслювати здобутки науковців цього періоду не можна, адже саме в 60 — 80-их рр. минулого століття повільно формувалася й фактологічна та методологічна наукова база, яка за більш сприятливих умов дозволила дослідникам розпочати серйозне й системне дослідження протестантизму в Україні.

Значний внесок у вивчення протестантських церков зробили закордонні дослідники, не заангажовані жорсткими рамками компартійної ідеології. На відміну від радянської історіографії їх праці значно краще висвітлювали питання державно-церковних взаємин. Серед таких досліджень слід виділити роботи Г.Домашовця, В.Гутше, І.Кмети, С.Лівена, О.Домбровського, Л.Шендеровського, Л.Жабко-Потаповича, М.Бордо, Г.Чернера. Їхня головна заслуга полягала в аргументованому доведенні існування в СРСР і Україні репресивного антирелігійного механізму, його згубного впливу на розвиток релігійних об’єднань. Недоліком цих праць є слабка джерельна й документальна база, а також ідеалізація релігійного руху як форпосту боротьби з “імперією зла”.

Особливу нішу в історіографії займають твори, що вийшли з релігійного середовища. Серед них слід виділити праці православних і протестантських авторів. У роботах І.Єфимова та Г.Якуніна змальовувалися репресивні заходи радянської держави щодо релігійних об’єднань. Дослідження протестантів О.Карєва, К.Сомова, Г.Вінса, А.Коркосенка, О.Парасєя, М.Жукалюка містили безліч фактів, що розкривали історію новітнього протестантського руху.

У 1979 р. з’явилося перше конфесійне видання церкви ЄХБ «История евангельских христиан-баптистов в СССР». Адвентисти сьомого дня виклали свою історію в Україні у книзі “Бедная, бросаемая бурей” (за редакцією О.Парасєя та М.Жукалюка).

Дані, які наводили протестантські автори, вимагають ретельної перевірки, але, застосовуючи порівняльний метод, ми можемо їх з успіхом використовувати.

Аналіз історіографії показує, що проблеми партійно-державної політики СРСР щодо протестантських церков в Україні в зазначений період, їх діяльність і місце в суспільному житті висвітлені епізодично. На сьогодні не існує повного системного дослідження даної теми, що й обумовлює потребу належного наукового її вивчення.

У другому параграфі — “Джерельна база дисертаційного дослідження” — подано огляд опублікованих та неопублікованих документів і матеріалів, які складають джерельну базу роботи. Найбільше інформації про становище протестантських об’єднань та політику держави щодо них містять неопубліковані джерела — документи таких архівів, як: Центральний державний архів громадських об’єднань України, Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (м. Київ), Державний архів Російської Федерації (м. Москва), архів Управління Служби безпеки України в Дніпропетровській області, Державний архів Полтавської області, Державний архів Луганської області, Державний архів Харківської області, Державний архів Черкаської області, Державний архів Львівської області, Державний архів Одеської області. Загалом у дисертаційному дослідженні використано 220 архівних справ із 28 фондів.

Другий розділ — “Вплив державних і партійних органів на діяльність протестантських конфесій в Україні у середині 1940 — 1950-их рр.” — має три параграфи. У першому — “Особливості формування нової релігійної мережі (1944—1948 рр.)” — розкривається процес становлення протестантських церковних структур під впливом партійних і радянських органів.

У дисертації зазначається, що в перші повоєнні роки тиск влади на протестантів послабився. Держава почала проводити реєстрацію та облік релігійних конфесій ЄХБ, АСД, п’ятидесятників (ХЄВ і ХВЄ) з метою виявлення й фіксації їхньої церковної мережі.

Автор показує відновлення церковних структур у кожній течії. Найбільшим протестантським об’єднанням була Спілка ЄХБ, яка утворилася шляхом злиття кількох християнських конфесій. Значне поширення в Україні в повоєнні роки мали громади церкви ХЄВ, яка не змогла легалізуватися після війни, — її діяльність було заборонено, а громади приєднано до СЄХБ. Ця злука спричинила розкол церкви ХЄВ, бо значна частина громад відмовилася приєднуватися. Чисельно найменшою, але з відносно стабільним розвитком, була конфесія АСД.

Автор довів, що формування повоєнної мережі протестантських церков мало штучний характер, а влада по-різному ставилася до релігійних угруповань.

У другому параграфі — “Становище протестантських церков упродовж другої половини 1940 — 1950-их рр.” — досліджується обрядова сфера, фінансова, видавнича, виробнича, місіонерська

діяльність, становище служителів культів, створення жіночих гуртків, молодіжний рух зазначених конфесій.

Упродовж другої половини 40 — 50-их рр. XX ст. інтенсивно збільшувалася кількість віруючих, служителі культів нарощували свій пропагандистський потенціал, духовні центри ЄХБ і АСД контактували із зарубіжними релігійними організаціями. Незареєстровані громади п'ятидесятників також активізували свою діяльність — незважаючи на заборону влади, вони проводили зібрання й активно поширювали своє віровчення.

Велику увагу автор приділяє місіонерській та благодійній діяльності протестантів. У дослідженні підкреслюється, що основним джерелом надходження коштів до громад були пожертвування віруючих, які використовувалися не лише для розвитку церков, а й для благодійної допомоги. Дисертант акцентує увагу на виховній роботі служителів культу серед молоді, створенні у громадах дитячих і жіночих релігійних гуртків (недільні школи в ЄХБ, суботні читання в АСД і т. ін.). У роботі характеризується пресвітерсько-проповідницький склад церков, аналізується динаміка росту громад і віруючих, кількість хрещень, господарська діяльність та закордонні зв'язки протестантських конфесій. Автор простежує особливості поширення конфесій ЄХБ, АСД, п'ятидесятників у різних регіонах України.

Наприкінці 40-их рр. минулого століття у середовищі протестантських конфесій поступово почала формуватися опозиція до світської влади та керівництва зареєстрованих релігійних центрів, яку склали громади адвентистів-реформістів, незареєстрованих п'ятидесятників, “чистих баптистів”, “доскональців”.

У третьому параграфі — “Заходи органів влади щодо обмеження діяльності протестантських конфесій у другій половині 1940 — 1950-их рр.” — розглядається механізм адміністративного тиску на зареєстровані й незареєстровані об'єднання протестантів.

Упродовж другої половини 40 — 50-их рр. XX ст. Рада у справах релігійних культів при РМ СРСР (РСРК) розробила ряд інструкцій і правил, які у відповідності до урядових і партійних постанов регулювали життя протестантських конфесій. Насамперед органи влади прагнули не допустити чисельного зростання протестантів. Головні обмеження стосувалися водяного хрещення віруючих. Було суворо заборонено проведення виховної роботи з молоддю (створення гуртків, організацію вечорів та ін.) Функціонери РСРК намагалися контролювати діяльність духовних центрів легальних церков – ВРЄХБ, ВРАСД.

Автор розглядає посилення репресивного тиску держави проти незареєстрованих громад ЄХВ, адвентистів-реформістів, “чистих баптистів”, різних дрібних формувань у 1949 — 1954 рр.

Дисертант аналізує зміст і наслідки партійних постанов 1954 р., які регулювали релігійне життя в СРСР. Упродовж 1954 — 1958 рр. репресії послабилися, влада спробувала перевести “антисектантську” боротьбу з адміністративно-силової у пропагандистську площину. На ці роки припадає найактивніше піднесення протестантських об’єднань в Україні (потужна діяльність спеціальних гуртків, недільних шкіл, благодійність, місіонерська й видавнича робота, формування професійного корпусу священнослужителів, міжнародні зв’язки).

У третьому розділі — “Репресії радянських владних структур щодо протестантських церков в Україні наприкінці 1950 — середині 1970-их рр. та їх наслідки” — характеризується політика вищого партійного й радянського керівництва в зазначений період щодо легальних і нелегальних конфесій ЄХВ, АСД, ХЄВ. Зокрема, у першому параграфі — “Масова антирелігійна кампанія й доля протестантизму (кінець 1950 — перша половина 1960-их рр.)” — аналізуються хід і наслідки великого державного наступу на протестантські церкви в цей період.

Дослідник стверджує, що підготовку до масованого наступу на вказані церкви владні структури розпочинають ще у другій половині 50-их рр. ХХ ст., переконавшись у неієздатності ліберальних методів боротьби з релігією.

Жорсткий тиск на протестантів оголошувався боротьбою з “порушеннями радянського законодавства про культу”. У зазначений період було ліквідовано духовний центр АСД, масово закривалися молитовні будинки, віруючі зазнавали адміністративних і судових переслідувань. Керівництво церкви ЄХВ перебувало під повним контролем РСРК. У дослідженні наводяться численні факти репресивної діяльності органів місцевої влади, МВС, КДБ, прокуратури.

Другий параграф — “Розкол церкви ЄХВ та його наслідки (кінець 1950 — перша половина 1960-их рр.)” — розкриває причини й наслідки розколу даної конфесії у зазначений період. За вказівкою функціонерів РСРК, ВР ЄХВ таємно від основної частини віруючих приймає “Нове Положення СЄХВ”, яке закріпило суттєві обмеження розвитку церкви. Це викликало різку протидію серед священнослужителів середньої ланки. Церковна опозиція в ЄХВ, котра донедавна функціонувала в латентному вигляді, відкрито заявила про себе, різко засудивши діяльність духовного центру. Дослідник аналізує еволюцію опозиційного руху — від “ініціативної групи за скликання надзвичайного з’їзду”, до утворення Оргкомітету, а потім і Спільки Церков ЄХВ. Автор зазначає, що утворення СЦ ЄХВ означало не лише розкол, але й загальне оновлення церкви.

У дисертації дається характеристика “Нового Положення СЄХБ”, “Інструктивного листа ВР ЄХБ старшим пресвітерам”, документів, розроблених опозицією, церковних з’їздів 1963 і 1965 рр. під керівництвом ВР ЄХБ та РЦ ЄХБ. При цьому автор доводить, що примирення в конфесії ЄХБ було неможливим через втручання державних органів.

У третьому параграфі — “Церковна опозиція та заходи владних структур з її ліквідації у середині 1960 — 1970-их рр.” — проаналізовано діяльність опозиційних течій ЄХБ, АСД, ХЄВ упродовж зазначеного періоду та заходи радянської держави по їх ліквідації.

Автор доводить, що масові репресії переважно спрямовувалися проти опозиційних церковних формувань (СЦ ЄХБ, п’ятидесятників, частини АСД). Арсенал силових методів держави був багатий: погроми, арешти, катування під час слідства, ув’язнення, фізична розправа з делегаціями віруючих, величезні штрафи й т. ін. Зазначений час характеризується великою кількістю закритих судових процесів над віруючими.

Легальні протестантські об’єднання відчували послаблення владного тиску, оскільки держава спрямувала удар виключно проти церковної опозиції.

Закінчення означеного періоду співпало з початком системної кризи адміністративно-командної системи в СРСР, яка певною мірою виявилася у сфері державно-церковних стосунків. У дисертації наголошується, що внаслідок дії ряду зовнішніх і внутрішніх факторів у 1974 — 1977 рр. держава змінила свою тактику стосовно протестантів, відмовляючись від масових силових форм впливу. Влада прагнула вивести опозиційні громади з підпілля і провести нову реєстрацію. Хоча віруючих продовжували переслідувати й утискати, цей процес набув нових рис, відмінних від попереднього періоду.

У висновках підсумовуються результати дослідження. Відзначається, що форми тиску на протестантські конфесії суттєво змінилися в порівнянні з 1920 — 1930-ми рр., але антирелігійна політика держави залишалася сталою. Це відбилося на формуванні протестантської церковної мережі в перші повоєнні роки. Організаційний і пропагандистський потенціал протестантських церков залежав від історичних передумов розвитку кожної з них.

Розкриття й аналіз особливостей розвитку протестантських конфесій свідчать, що політико-правовий статус кожної з них був різний. Упродовж 1944 — 1960 рр. найбільші протестантські об’єднання ЄХБ і АСД функціонували як самостійні, легальні церковні організації (мали керівні духовні центри, чітку організаційну структуру, уніфіковану обрядовість, фінансові рахунки, власні молитовні будинки, культове майно, пресвітерсько-проповідницький склад,

культурно-освітні установи). Ці риси характерні і для церкви п'ятидесятників, яка в 1945 році була знята з реєстрації, але утворила нелегальний духовний центр, а її громади діяли відкрито. У даних церквах була добре налагоджена благодійна та місіонерська робота, працювали дитячі й юнацькі гуртки, суботні та недільні школи, табори відпочинку.

Після ліквідації в 1960 р. ВР АСД свої організаційні структури в незміненому вигляді зберегла лише церква ЄХБ. Офіційно державна політика партії уряду здійснювалася через РСРК та її республіканських і обласних уповноважених. При цьому роль місцевих органів влади набувала виняткової ваги. Розколи й конфлікти в середовищі протестантських конфесій інспірувались і спрямовувалися владними структурами. РСРК навмисно розробляла такі інструкції, які громади віруючих виконати не могли.

У другій половині 70-их рр. в історії протестантських церков настає новий період; дослідження його вимагає певної зміни підходів, а також опрацювання архівних фондів за 80-ті роки минулого століття, переважна більшість яких на сьогодні залишається засекреченою.

Основні положення й висновки дисертації викладені в публікаціях:

1. Вільховий Ю.В. Протестантські церкви в Україні у середині 40-их — 50-их років ХХ ст. (євангельські християни-баптисти, п'ятидесятники, адвентисти сьомого дня) //Історична пам'ять. Науковий збірник. — Полтава: АСМІ, 2000. — №1-2. — С.137-145.
2. Вільховий Юрій. Християнські традиції виховання у протестантських громадах євангельських християн-баптистів та адвентистів сьомого дня в Україні (середина 40-их — 60-их років ХХ ст.) //Християнські цінності: Історія і погляд утретє тисячоліття. Збірник наукових записок Національного університету “Острозька академія”. — Острог, 2002. — Том VI. — С.14-19.
3. Вільховий Ю.В., Год Б.В. До питання про об'єднання п'ятидесятників із союзом євангельських християн-баптистів (II пол. 40-их — середина 50-их рр.) //Історія України. Маловідомі імена, події, факти: Збірник статей. Випуск 7. —К.: Рідний край, 1999. — С.145-151.
4. Год Б., Вільховий Ю. Громади церкви ЄХБ у містах і селах Донбасу (сер. 40-их —50-ті рр. ХХ ст.) //Історія України. Маловідомі імена, події, факти: Збірник статей. Випуск 18.— К. —Донецьк: Рідний край, 2001. — С.289-295.

5. Пашенко В.О., Вільховий Ю.В. Деякі аспекти дослідження українського протестантизму в радянській історіографії 50-80-их років ХХ ст. // Українська історіографія на рубежі століть: Наукові праці Кам'янець-Подільського державного педагогічного університету. Історичні науки. Т.7 (9). — Кам'янець-Подільський, 2001. — С.716-725.
6. Вільховий Ю., Год Б. Державна політика СРСР щодо протестантських конфесій України у 40-их — 50-их роках //Краєзнавство. — 2001. — №1-4. — С.191-198.
7. Вільховий Юрій. Доля культових споруд на Полтавщині в ході антирелігійної кампанії кінця 50-60 років //Четверта Полтавська наукова конференція з історичного краєзнавства: Збірник матеріалів. —Полтава, 1998. — С.63-67.
8. Вільховий Юрій. Політика радянських владних структур щодо сектантських громад на Волині (II половина 40-их —50-і рр.) //Волинь у новітній історії української державності: Збірник наукових праць /За ред. Б.О.Яроша. — Луцьк: Волинь, 1999. — С.184-191.
9. Вільховий Ю.В. Християнське виховання у протестантських церквах України (середина 40-их — 60-і роки ХХ століття) //2000-ліття християнства і шкільна історична освіта: Матеріали міської науково-практичної конференції. —Полтава, 2000. — С.116-125.
10. Вільховий Ю.В., Год Б.В. Становище громад євангельських християн-баптистів на Хмельниччині у повоєнний період (друга половина 40-их років ХХ століття) //Матеріали Х-ої Подільської історико-краєзнавчої конференції. — Кам'янець-Подільський, 2000. — С.197-201.
11. Вільховий Юрій. Розкол Спільки євангельських християн-баптистів та діяльність прибічників Ради Церков на Львівщині (60-ті роки ХХ ст.) // Історія релігій в Україні: У 2-х кн. — Книга I. — Львів: Логос, 2001.— С.139-145.

АНОТАЦІЯ

Вільховий Ю.В. Політика радянської держави щодо протестантських церков в Україні (середина 40 – 70-их років ХХ ст.) — Рукопис.

Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук за спеціальністю 09.00.11. — релігієзнавство.

Інститут філософії імені Г.С.Сковороди Національної Академії наук України, Київ, 2003.

Дисертацію присвячено аналізу політики радянської держави щодо протестантських конфесій євангельських християн-баптистів, адвентистів сьомого дня, християн євангельської віри упродовж

середини 40 — 70-их рр. ХХ ст. Розглянуто особливості існування зазначених церков, їх реакцію на зміни методів державного впливу на релігійні формування, розкрито причини швидкого зростання кількості членів громад, визначено їх чисельність, охарактеризовано становище священнослужителів. Доведено, що діяльність даних протестантських конфесій у досліджуваній період практично повністю знаходилася під впливом владних структур. Проаналізовано внутрішній розвиток і міжконфесійну діяльність зазначених релігійних формувань.

У дисертації аналізується також комплекс аспектів антипротестантської політики Радянської держави в середині 40 — 70-их рр. ХХ ст. Розкривається роль партійно-державного апарату й спецслужб у розколах і руйнуванні церковних організацій протестантів на теренах України.

Ключові слова: протестантизм, євангельські християни-баптисти, адвентисти сьомого дня, п'ятидесятники, церкви, репресії, РСРК, опозиція, антирелігійна політика, конфесії, владні структури, законодавство про релігійні культури.

АННОТАЦИЯ

Вильховый Ю.В. Политика советского государства в отношении протестантских церквей в Украине (середина 40 — 70-х годов ХХ ст.). — Рукопись.

Диссертация на соискание ученой степени кандидата исторических наук по специальности 09.00.11. — религиоведение.

Институт философии имени Г.С.Сковороды Национальной Академии наук Украины, Киев, 2003.

В диссертации анализируется политика советского государства в отношении конфессий евангельских христиан-баптистов, адвентистов седьмого дня, христиан евангельской веры в середине 40 — 70-х гг. ХХ в. Рассматривается миссионерская, хозяйственная благотворительная деятельность упомянутых церквей.

В работе раскрыты особенности организационных структур протестантских конфессий, определено количество верующих, качество пресвитерско-проповеднического состава. Доказано, что религиозная сеть протестантов была сформирована в 1944 — 1948 гг. под влиянием партийных и советских органов. На протяжении пятидесятих годов органы государственной власти пытались маскировать свое давление на упомянутые церкви под видом либерального отношения к законопослушным религиозным формированиям.

Автор анализирует внутреннюю и внешнюю деятельность конфессий: работу женских и молодежных кружков, библейских и регентских школ, финансы, специфику обрядной сферы. Доказано, что в середине 50-х гг. XX в. протестантские объединения ЕХБ и АСД достигли своего наивысшего развития в послевоенное время.

В диссертации анализируются мероприятия государства по ограничению влияния протестантов в данный период. Автор утверждает, что своим вмешательством во внутрицерковные дела государство создало благоприятные условия для расколов названных конфессий.

Диссертант раскрывает механизм антирелигиозной кампании, которая проходила в Украине в конце 50 — середине 60-х гг. XX в. В работе показаны причины раскола церкви евангельских христиан-баптистов, а также характеризуется деятельность протестантской оппозиции. Описаны репрессии государства против оппозиционных религиозных центров и священнослужителей.

В исследовании прослеживается эволюция советского религиозного законодательства в 1944-1977 гг. которое все время ожесточалось. Наибольшее наступление на протестантские церкви в Украине началось в конце 50-х гг. прошлого века. В первую очередь оно было направлено против церковной оппозиции. Зарегистрированные конфессии в середине 60-х гг. почувствовали некоторое ослабление государственного давления.

В диссертации анализируется деятельность международных правозащитников, которые критиковали антипротестантские мероприятия партийных и советских органов власти. В работе описываются судебные процессы над верующими, раскрывается роль партийно-государственного аппарата и спецслужб в разрушении церковных организаций протестантов в Украине.

Диссертант анализирует изменения методов и средств государственной политики в отношении названных конфессий в середине 70-х гг. XX в. и причины, которые обусловили этот процесс.

Ключевые слова: протестантизм, евангельские христиане-баптисты, адвентисты седьмого дня, пятидесятники, церкви, репрессии, РСРК, оппозиция, антирелигиозная политика, конфессии, структуры власти, законодательство о религиозных культурах.

SUMMARY

Vilhovyj J.V. The policy of the Soviet state in relation to Protestant churches in Ukraine (middle 40 – 70s of the 20th century). Manuscript.

Thesis on competition of a scientific degree of the candidate of historical sciences on speciality 09.00.11. – Religious Studies Of G.S. Skovoroda Philosophy Institute of the National Academy of sciences of Ukraine, Kiev, 2003.

The thesis is devoted to the analysis of policy of the Soviet state concerning faith of evangelical christians- Baptists, Adventists of the seventh day, christians of evangelical belief in the middle 40-70s of the 20th century. Features of development of the specified churches are construed, their reaction on changes of methods of the state influence to religious formations, the reasons of fast ascending of the quantity of communities members are disclosed, their number is counted up, the provision of clerics is characterized. It is proved, that activity of the given Protestant faiths in the researched period practically completely lay under influence of power structures. Internal development and interconfessional activity of the specified religious formations is annualized.

In the thesis the complex of aspects of anti Protestant policy of the Soviet state in the middle of 40-70s of the 20th century is also analyzed. The role of a communist-state machinery and specials services in split and destroying of the church organizations of protestants in Ukraine is disclosed.

Key words: protestantism, evangelical Christians-Baptists, Adventists of the seventh day, Pentecost, churches, reprisals, RSRK, opposition, antireligious policy, faiths, power structures, the legislation on religious cults.

Підписано до друку 7.02.2003 р. Формат 60x90 1/16.

Папір офсетний. Друк трафаретний. Зам. №21.

Ум.-друк. арк. 1,0. Наклад 110 прим.

Видавництво ТОВ «АСМІ»

36020, м. Полтава, вул. Комсомольська, буд. 24

Тел.: (05322) 2-57-69, 7-24-63